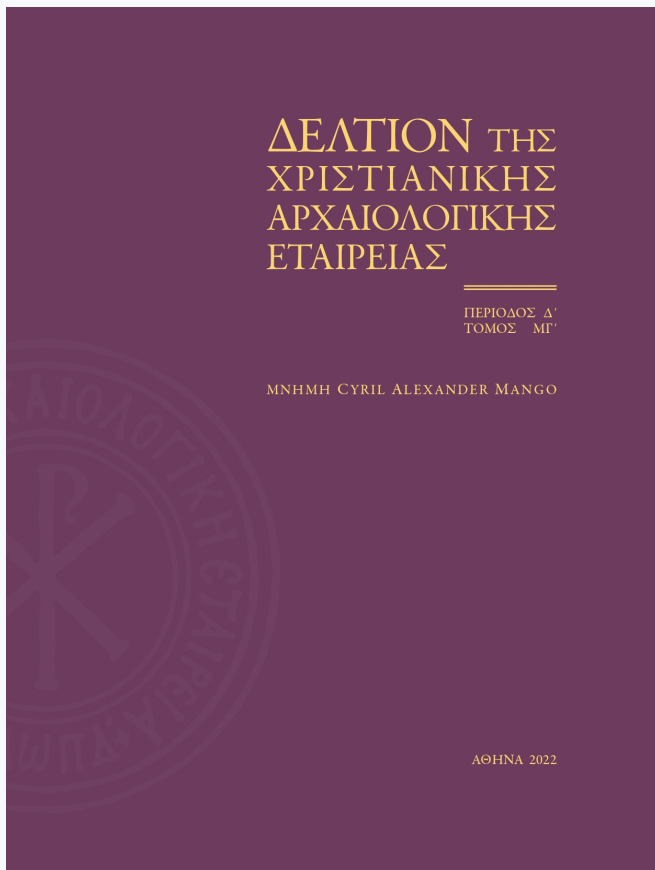

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικά του πρότυπα

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ (Nikolaos GKIOLES)

doi: [10.12681/dchae.34372](https://doi.org/10.12681/dchae.34372)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΟΛΕΣ (Nikolaos GKIOLES) Ν. (2023). Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικά του πρότυπα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 71-80.
<https://doi.org/10.12681/dchae.34372>

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΥΠΑ

Ο ναός τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (π. 1000) συνδυάζει στοιχεῖα ἐνὸς περικέντρου σχεδίου, ἐνὸς τετρακόγχου μὲ μικρότερες γωνιακὲς κόγχες μεταξὺ τῶν μεγάλων καὶ ἐνὸς τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου πυρήνα. Τὰ πρωιμότερα παραδείγματα συνδυασμοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μὲ τέσσερις ἐξέχουσες κόγχες ἀπαντοῦν σὲ μνημεῖα τῆς Ἀρμενίας, ἐνῶ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ ἐμφανίζονται σὲ μνημεῖα τοῦ Καυκάσου. Ἀρμενικὰ στοιχεῖα, ὅπως ὁ κεντρικὸς ὀκταγωνικὸς πυρήνας ἢ ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μὲ τέσσερις ἐξέχουσες κόγχες ὑπάρχουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς. Σὲ κωνσταντινουπολίτικη ἐπίδραση ὀφείλεται πιθανὸν αὐτὸ τὸ ἰδιότυπο ἀθηναϊκὸ μνημεῖο.

The church of the Holy Apostles in the Ancient Agora of Athens (ca. 1000) combines the elements of the centralized plan, a tetraconch with smaller corner niches between the projecting larger ones and a four-column cross-in-square core. The earliest application of experimentation with four projecting niches in a cross-in-square type church can be traced to the architecture of Armenia. Other architectural features of the building appear also in Armenia and Georgia. Armenian architectural elements, such as the octaconch central bay and the cross-in-square with four projecting niches may have reached Constantinople and its environs. This peculiar Athenian church can possibly be attributed to Constantinopolitan influence.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινὴ περίοδος, βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀρμενικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, γεωργιανὴ ἀρχιτεκτονικὴ, πολυκόγχων ναοί, κωνσταντινουπολίτικες ἐπιδράσεις, βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι, βυζαντινὴ ναοδομία Ἀθῆνας, ναὸς Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας, Ἀθήνα

Keywords

Middle Byzantine period; Byzantine architecture; Armenian architecture; Georgian architecture; Polyconch churches; Constantinopolitan influences; Byzantine missionaries; Byzantine churches in Athens; Holy Apostles in the Ancient Agora of Athens; Athens

Ο ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (π. 1000) ἀποτελεῖ, ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς τυπολογίας, *unicum*. Εἶναι συνδυασμὸς ἐνὸς τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τρουλλαίου ναοῦ καὶ ἐνὸς τετρακόγχου. Μεταξὺ τῶν μεγάλων κογχῶν παρεμβάλλονται τέσσερις μικρότερες ποὺ ἀποτελοῦν τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα (Εἰκ. 1, 2). Τοῦτο τὸν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ συνηθισμένα τετράκογχα. Διαμορφώνεται ἔτσι ἓνα ὀκτάκογχο κέλυφος

στὸ κέντρο, ποὺ καλύπτεται μὲ ὀκτάπλευρο τρουλλο¹.

Τὰ πολυκόγχα κτήρια ἔχουν, ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιохριστιανικὴ ἐποχὴ, μεγάλη διάδοση στὴν Ἀρμενία καὶ στὴν Γεωργία, ὅπως καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ

* Ὁμότιμος καθηγητὴς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Ἑθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ngioles@arch.uoa.gr

¹ A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles* (The Athenian Agora XX), Princeton, N. J. 1971. X. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα 10ος-12ος αἰ.*, Ἀθήνα 2010, 122-125 (ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία). Ν. Γκιολές, *Βυζαντινὴ ναοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1992, 156-158, εἰκ. 81, πίν. 48β, 49. S. Çurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, N. Haven – Λονδίνο 2010, 375-376, εἰκ. 400-401. Μ. Κάππας, *Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου στὴ μέση καὶ ὕστερη*

Εἰκ. 1. Ἀθήνα, ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη (π. 1000). Ἄποψη ἀπὸ νοτιοδυτικά.

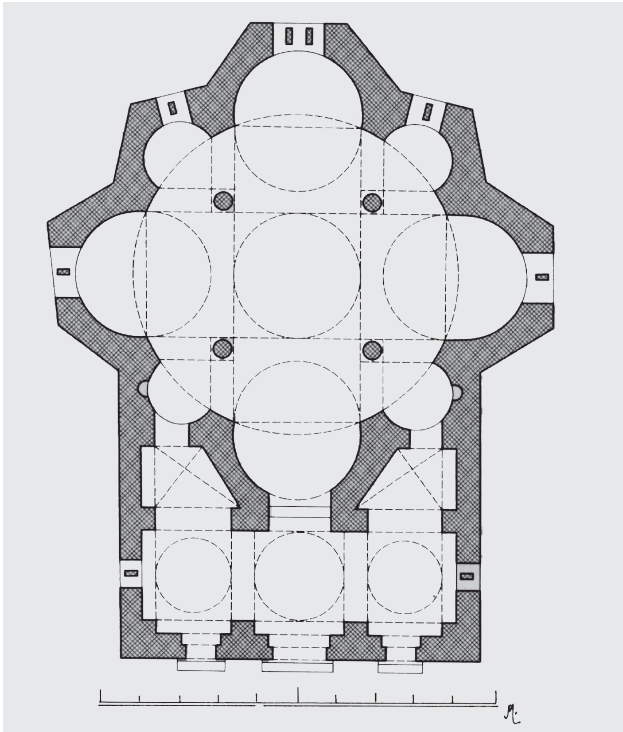
τοῦ Καυκάσου². Τὸ τετράκογχο μὲ ἐγγεγραμμένες ἢ ἐξέχουσες τὶς ἀψίδες ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο, στὸ ὁποῖο

ἐγγράφεται, ἐμφανίζεται στὴν Ἀρμενία ἤδη στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα. Ἄπαντὰ στὴν ἀρχαία πόλη Vaiařarpat

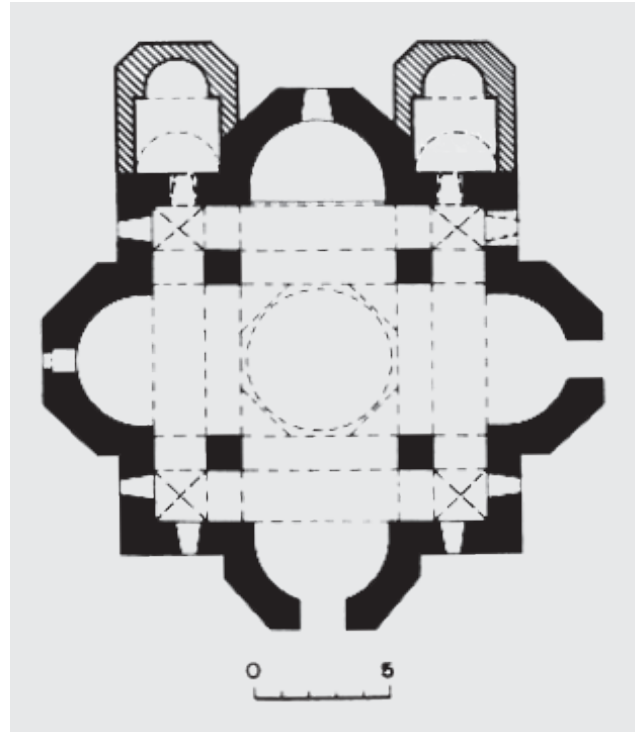
βυζαντινὴ περίοδο. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἀπλοῦ τετρακιονίου / τετραστυλίου (ἀδημοσίευντη διδακτορικὴ διατριβὴ ἀνοιχτῆς πρόσβασης: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28554#page/1/mode/2up>, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, II, ἀριθ. 100, 347-351. Μ. Kappas – St. Mamaloukos, «The Church of St. Constantine on Lake Apollonia, Bithynia, revisited», ΔΧΑΕ ΔΗ' (2017), 99.

² Kappas – Mamaloukos, «The Church of St. Constantine on Lake Apollonia», ὀ.π. (ὑπόσημ. 1), 95 ὑπόσημ. 20-21, 97 ὑπόσημ. 27. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Βαλτιμόρη 1965, 230-233. Γιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ Καυκάσου

στὰ πολύκογχα βυζαντινὰ κτήρια (τρίκογχα), βλ. C. Mango, «Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale», *TM* 6 (1976), 358-365. Πρὸβλ. J.-M. Spieser, «L'art au XIe siècle: une vue d'ensemble», B. Flusin – J.-Cl. Cheynet (ἐπιμ.), *Autour du Premier Humanisme byzantin et des Cinq études sur le XIe siècle, quarant ans après Paul Lemerle*, *TM* 21/2 (2017), 679-681. A. Kazarian, «A New View about the Caucasian Precedents of the "Athos Type" of Triconch Churches», *Pré-Actes. XXe Congrès international des Études Byzantines (Paris 2001)*, Παρίσι 2001, III, 327. Ὁ ἴδιος, «Trikonkhovye krestovo-kupol'nye tserkvi v zodchestve Zakavkaz'ia i Vizantii», *Vizauntiiskii*

Εἰκ. 2. Ἀθήνα, ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη (π. 1000). Κάτοψη.

Εἰκ. 3. Ἀρμενία, Bagaran, ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (624-631). Κάτοψη.

(Βαλαρσαπάτ) στὴν μετασκευή, τὸ 485 (;), τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Etchmiadzin³, τὴν Ἁγία Ἴδρα τῆς Ἀρμενικῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἀντιγράφει, τὸ 624-631, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἢ

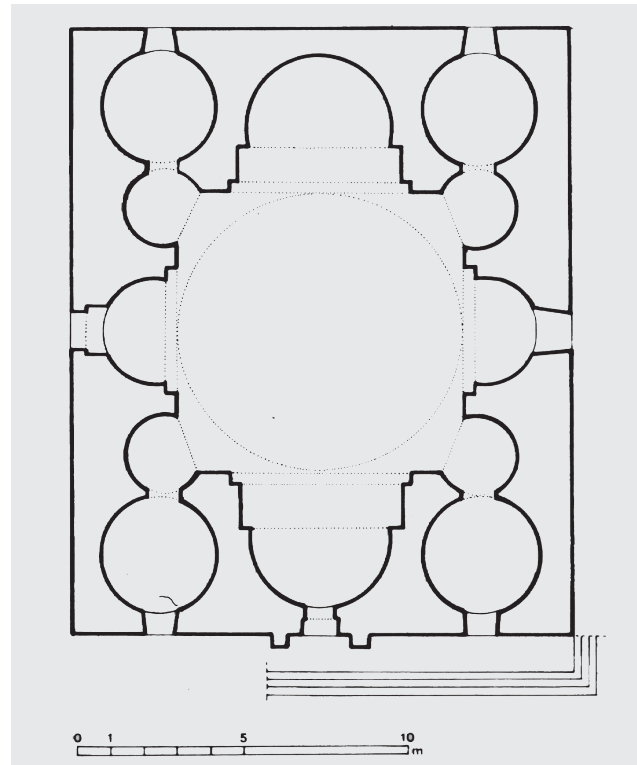
Ἁγίου Θεοδώρου στὸ Bagaran (Εἰκ. 3)⁴. Ὁ ἐγγεγραμμένος τετρακίونيος σταυροειδῆς χώρος ἔχει τέσσερις ἡμικυκλικές κόγχες ποὺ ἔξέχουν στὶς τέσσερις πλευρές, καὶ στὶς γωνίες διαμορφώνονται τέσσερα τετράγωνα

mir: iskustsstvo konstantiropolia i nastional'nye traditsii. K 2000-letiiu khriantva, Μόσχα 2005, 13-30. I. Giviashvili, «Georgian Polyapsidal Church Architecture», P. Skinner – D. Tumanishvili (ἐπιμ.), *Vakhtang Beridge, 1st International Symposium of Georgian Culture. Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures (June 21-29, 2008, Georgia)*, Proceedings, Τιφλίδα 2009, 173-182. Προβλ. Th. Steppan, *Die Athos-Lavra und der trikonchale Kuppelnaos in der byzantinischen Architektur*, Μόναχο 1995, 118-119. ³ M. Hasratian, «Early Christian Architecture of Armenia», J. Durant – I. Rapti – D. Giovannoni (ἐπιμ.), *Armenia sacra: memoire chretienne des Armeniens (Ve-XVIIIe siecles)*: (Exposition, Paris, Musée du Louvre, 21 février – 21 mai 2007), Παρίσι 2007, 249. P. Donabédian, «Les premier édifices chrétiens d'Arménie (IVe-VIe siècle)», στὸ ἴδιο, 9-10, εἰκ. 19. Ὁ ἴδιος, «L'âge d'or de l'architecture arménienne», στὸ ἴδιο, 6-7. Ὁ ἴδιος, «Le début de l'architecture chrétienne en Orient: premières églises à coupole d'Arménie», L. Iakovleva – O. Korvin-Potrovskiy – F. Djindian (ἐπιμ.), *L'archéologie du bâti en Europe*, Κίεβο 2013, 5-7, εἰκ. 12-16 (ὅπου

καὶ διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου). Ὁ ἴδιος, «Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie en architecture et sculpture architecturale-1», M./M. Dokhtourichvili – G. Dedeyan – I. Auge (ἐπιμ.), *L'Europe et le Caucase. Les relations interrégionales et la question de l'identité, Actes du colloque (Oct. 2011, Tbilissi, Géorgie)*, Τιφλίδα 2012, 224, πίν. 8 (ἐπάνω). A. Kazaryan, *Kafedral'nyi sobor Surb Etchmiadzin i vostochnokhriantsoe zodchestvo IV-VII vekov*, Μόσχα 2007. Ὁ ἴδιος, *Tserkovnaia arkhitektura stran Zakavkaz'ia VII veka: Formirovanie i razvitie traditsii*, Μόσχα 2012, I, 325-356. A. Sahinyan, «Recherches scientifiques dans les voûtes de la cathédrale d'Etchmiadzine», *Revue des Études Arméniennes* 3 (1960), 39-71. ⁴ Donabédian, «L'âge d'or de l'architecture arménienne», ὅ.π. (ὕποσημ. 3), 6-7, εἰκ. 16. Ὁ ἴδιος, «Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie», ὅ.π. (ὕποσημ. 3), 227, πίν. 11 (ἀριστερά). Hasratian, «Early Christian Architecture of Armenia», ὅ.π. (ὕποσημ. 3), 140. Kazaryan, *Tserkovnaia arkhitektura stran Zakavkaz'ia*, ὅ.π. (ὕποσημ. 3), II, 479-491.

διαμερίσματα που καλύπτονται με σταυροθόλια. Για τὸ μνημείο αὐτὸ ὁ J. Strzygowski⁵, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἐπηρέασε σειρὰ μνημείων στὴν Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅμως, ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, λόγω τῆς ἀλλοίωσης τοῦ δυτικοῦ τμήματός του, φαινόταν τρίκογχος. Ἡ δυτικὴ κόγχη μαζί με τὸν νάρθηκα εἶχε ἤδη καταστραφεί τὸ 1854 καὶ εἶχε ἐπεκταθεῖ ἀκαλαίσθητα ἢ ἐκκλησιὰ πρὸς τὰ δυτικά⁶.

Πλησιέστερα ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωση τῶν γωνιαίων μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν στὴν ἰδιότυπη γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ κάτοψη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βρίσκεται σειρὰ ἀρμενικῶν καὶ γεωργιανῶν ναῶν. Ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα εἶναι: ὁ καθεδρικὸς ναὸς τοῦ Avan, τοῦ 590 (Εἰκ. 4)⁷, καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Ριψιμίας στὸ Valaršapat (Etchmiadzin), ὁ ὁποῖος κτίστηκε πάνω στὸν τάφο τῆς ἁγίας, μεταξὺ 616/17 καὶ 628 (Εἰκ. 5)⁸, στὴν Ἀρμενία, καὶ ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου

Εἰκ. 4. Ἀρμενία, καθεδρικὸς ναὸς τοῦ Avan (590). Κάτοψη.

Σταυροῦ, Džvari (586 καὶ 604/7) στὴν Γεωργία, κοντὰ στὴν ἱερὴ πόλη τῆς χώρας Mtskheta (Εἰκ. 6)⁹. Στὰ μνημεία αὐτὰ ὁ ἐνιαῖος κεντρικὸς τρουλλαῖος χώρος ἔχει

⁵ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Βιέννη 1918, I, 99, II, 769. A. Zarian, «Bagaran e le chiese del tipo Bagaran», *Atti del primo simposio internazionale di arte armena (Bergamo, 28-30 giugno 1975)*, Βενετία 1978, 778, 783-784. Βλ. καὶ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων, C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Στουτγάρδη 1975, 180-184, 194-222. R. G. Ousterhout, *Early Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, Ὁξφόρδη 2019, 268. Ch. Maranci, *Medieval Armenian Architecture. Constructions of Race and Nation*, Louven – Παρίσι 2001, 255-261. Donabédian, «L'âge d'or de l'architecture arménienne», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 7. Ὁ ἴδιος, «Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 227.

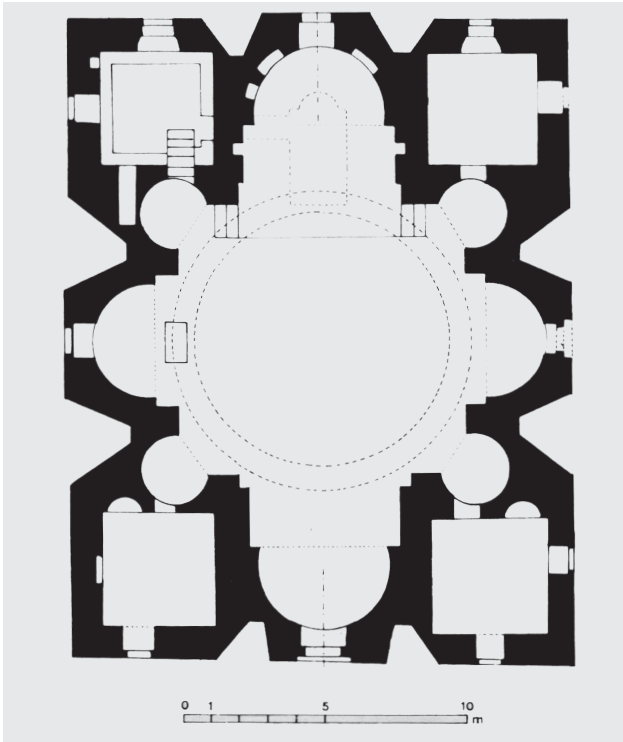
⁶ Ἡ παραμόρφωσή του ὁλοκληρώθηκε μετὰ τὴν «ἀνακαίνιση» τοῦ 1877, βλ. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 35-39, εἰκ. 11, πίν. 1b, 38, 39. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 124. Γ. Πάλλης, «Οἱ βυζαντινὲς ἀρχαιότητες τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ γενικῆς ἐφορείας Παναγιώτου Εὐστρατιάδου (1864-1884)», Ἀ. Π. Ματθαίου – Ἀ. Χατζηδημητρίου (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Συμποσίου εἰς μνήμην Παναγιώτου Εὐστρατιάδου (1815-1888)* (Ἑλληνικὴ Ἐπιγραφικὴ Ἑταιρεία), Ἀθήνα 2021, 245.

⁷ Donabédian, «L'âge d'or de l'architecture arménienne», ὁ.π. (ὑποσημ. 2), 8, εἰκ. 19. Hasratian, «Early Christian Architecture of Armenia», ὁ.π. (ὑποσημ. 4), 301. Ὁ ἴδιος, «Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 229-230, πίν. 13 (ἀριστερά). Mango, *Byzantinische Architektur*, ὁ.π. (ὑποσημ. 5), 184, εἰκ. 196-199.

⁸ Donabédian, «L'âge d'or de l'architecture arménienne», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 8-9, εἰκ. 20-21. Hasratian, «Early Christian Architecture

of Armenia», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 142. Ὁ ἴδιος, «Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 229-230, πίν. 13. J. B. Kullberg, «Fråpodiumtempel till centralkyrka. Om den senantika kyrkoarkitekturens utveckling i dagens armenien», *Patristica Nordica Annuario* 28 (2013), 65-66, εἰκ. 3.3, 4, 5. Βλ. καὶ A. Kazaryan, «Mokhrenis-Monument of Early-Christian Architecture of Artsakh: Bases of the Formation of Local School», *Proceedings of 3rd International Conference on Architecture: Heritage, Traditions and Innovations* (Advance in Social Science, Education and Humanities Research 600), Μόσχα 2021, 1-9. Mango, *Byzantinische Architektur*, ὁ.π. (ὑποσημ. 5), 184, εἰκ. 200-203.

⁹ Donabédian, «Parallélisme, convergences et divergences Arménie et Géorgie», ὁ.π. (ὑποσημ. 3), 213-231, πίν. 13 (ἐπάνω δεξιά), 14. R. Mepiaschwili – W. Zinzadse, *Die Kunst des alten Georgien*, Λειψία 1977, 63-64, εἰκ. 80, 82, 83. D. Khoshtaria (ἐπιμ.), T. Khundadze – D. Tunanishvili, *Jvari Church of Holy Cross at Mtskheta*, Τιφλίδα 2008. Βλ. καὶ Giviashvili, «Georgian Polyapsidal Church Architecture», ὁ.π. (ὑποσημ. 2), 173-182, εἰκ. 3 (κατόψεις τετρακόγχων), 178-179 (κατάλογος γεωργιανῶν τετρακόγχων).

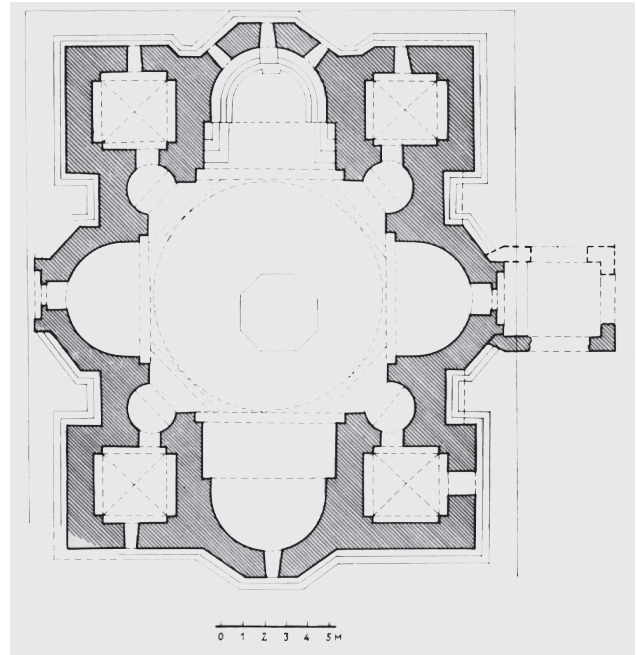

Εἰκ. 5. Ἀρμενία, Valaršapat (Etchmiadzin), ναὸς τῆς Ἁγίας Ριψιμίας (616/17, 628). Κάτοψη.

μεταξὺ τῶν τεσσάρων μεγάλων κογχῶν μικρότερες πεταλόσχημες κόγχες ποὺ ὀδηγοῦν, στὸν ναὸ τοῦ Ἀναν, σὲ κυκλικά γωνιακά διαμερίσματα, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα σὲ ὀρθογώνια.

Ἀργότερα, στὸν ἀρμενικὸ ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Aght'amar (915-921), στὴν λίμνη Van, πεταλόσχημες μικρὲς γωνιαῖες κόγχες τοῦ μονόχωρου τετράκογχου τρουλλαίου ναοῦ ἐξέχουν καὶ δὲν συνεχόνται μὲ γωνιακά διαμερίσματα (Εἰκ. 7, 8)¹⁰. Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους

¹⁰ Donabédian, «Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie», ὄ.π. (ὑπόσημ. 3), 245-246, πίν. 24. T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, I, Λονδῖνο 1987, 192-208, εἰκ. 91, 92, πίν. 19. S. Der Nersessian, *Aght'amar Church of the Holy Cross*, Cambridge, Mass. 1964. Mango, *Byzantinische Architektur*, ὄ.π. (ὑπόσημ. 5), 235, εἰκ. 253, 254. Γκιολέζ, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, ὄ.π. (ὑπόσημ. 1), 163, εἰκ. 84. H. Stierlin, *Byzantinischer Orient. Von Konstantinopel bis Armenien und von Syrien bis Äthiopien*, Στουτγάρδη – Ζυρίχη 1988, 169-170, εἰκ. 155-161, σχέδ. σ. 167. A. Kazaryan, «The Church of Aht'amar: a New Image in the Medieval Architecture», Z. Pogossian – E. Vardanyan (ἐπιμ.), *The Church of the Holy Cross of Aht'amar. Politics, Art, Spirituality*

Εἰκ. 6. Γεωργία, Mtskheta, ναὸς Džvari (586-604/7). Κάτοψη.

ἔχουμε ἀνάλογη διάταξη τῶν ὀκτῶ κογχῶν. Ἀπλῶς οἱ μικρὲς ἡμικυκλικὲς κόγχες ἀποτελοῦν ἐδῶ τὰ γωνιακά διαμερίσματα καὶ δὲν ἐξέχουν, ἐνῶ τὸ ὀκτάκογχο συνδυάζεται μὲ τετράστυλο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναό, ὅπως συμβαίνει στὸν τετράκογχο ναὸ τοῦ Bagaran.

Ὁ C. Mango ὑποστηρίζει ὅτι οἱ τετράκογχοι μεσοβυζαντινοὶ ναοὶ προέρχονται ἀπὸ ἐπίδραση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Καυκάσου, τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Γεωργίας, ὅπου αὐτὸς ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος ἐπιχωριάζει ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ἐπικαλεῖται πρὸς τοῦτο τὸν τετράκογχο ναὸ τοῦ Χριστοῦ στὴν Χαλκὴ Πύλη τῶν ἀνακτόρων στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔκτισε ὁ ἀρμενικῆς καταγωγῆς αὐτοκράτορας Ἰωάννης Τζημισκῆς (969-976) τὸ 971/72¹¹. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐμφανίζονται τὸν 11ο αἰῶνα δύο ἀκόμα τετράκογχα. Περὶ τὸ 1000 χρονολογεῖται ὁ ἀρκετὰ

in the Kingdom of Vaspurakan, Leiden – Βοστώνη 2019, 348-366.

¹¹ Καταστράφηκε τὸ 1804, C. Mango, *The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Κοπεγχάγη 1959, 149-169. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos* (Ποικίλα Βυζαντινὰ 8), Βόννη 1988, 268-270. C. Mango, «Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale», *TM* 6 (1976), 362. Πρὸβλ. J.-M. Spieser, «L'art au XIe siècle: une vue d'ensemble», B. Flusin – J.-Cl. Cheynet (ἐπιμ.),

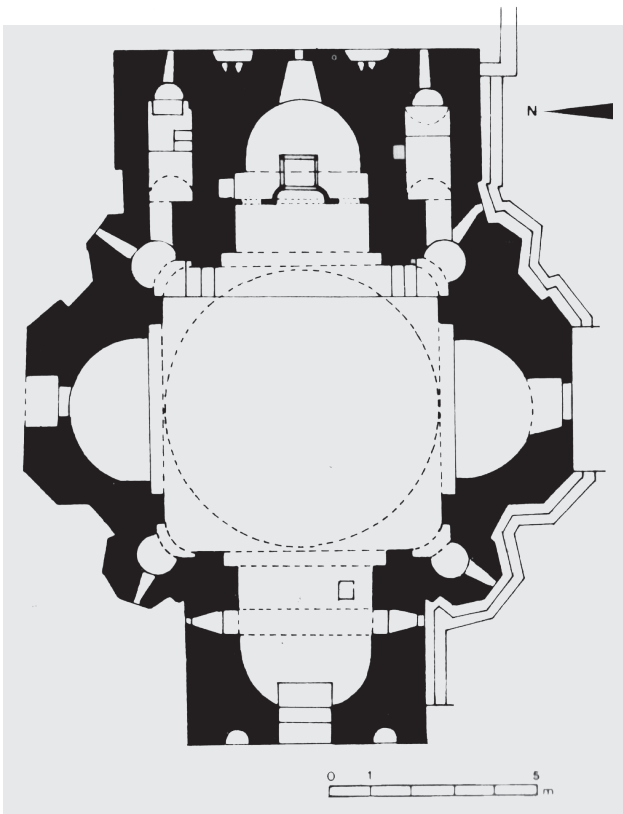
Εἰκ. 7. Τουρκία, λίμνη Van, ναὸς τοῦ Τιμίου Στανροῦ, Aght'amar (915-921). Ἰαποψη ἀπὸ νοτιοδυτικά.

ἀλλοιωμένοι σήμερα, ἀρχικὰ τετράκογχος ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Μουχλιώτισσας στὸ Φανάρι καὶ στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Καμαριώτισσας στὴν Χάλκη τῶν Πριγκιπονησίων (Εἰκ. 9). Καὶ στὰ δύο ὑπάρχουν ἀρμενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ

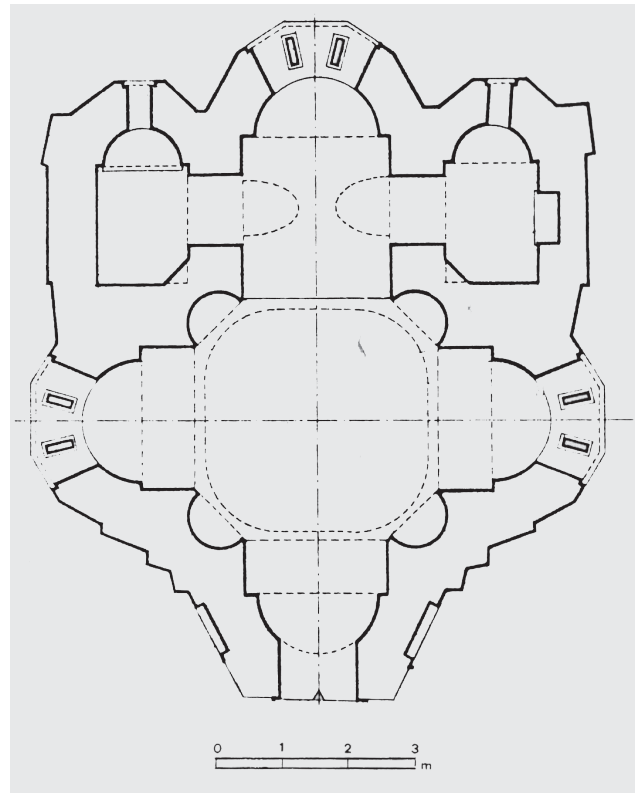
στοιχεῖα¹². Στὸν ναὸ τῆς Χάλκης ἀπαντοῦν καὶ οἱ τέσσερες μικρὲς ἡμικυκλικὲς κόγχες μεταξὺ τῶν μεγάλων, ὅπως στὰ πολὺκόγχα (ὀκτάκογχα) μνημεῖα τοῦ Κωνσταντινουπόλεως. Τρεῖς κογχάρια ὑπάρχουν σὲ κάθε μία μεγάλη

Autour du Premier Humanisme byzantin et des Cinq études sur le XIe siècle, quarant ans après Paul Lemerle, TM 21/2 (2017), 680. Çurčić, Architecture in the Balkans, ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 277, εἰκ. 289. W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Τυβίγγη 1977, 81. Ousterhout, Eastern Medieval Architecture, ὁ.π. (ὑποσημ. 5), 365-366, εἰκ. 5.2. A. Cutler – J.-M. Spieser, Das mittelalterliche Byzanz 725-1204, Μόναχο 1996, 215-220, πίν. 169.

¹² Cutler – Spieser, *Das mittelalterliche Byzanz*, ὁ.π. (ὑποσημ. 11), 220, πίν. 172, 174. Α. Πασαδαῖος, «Ἡ ἐν Χάλκῃ Μονὴ Παναγίας Καμαριώτισσης», *AE 1971* (Ἀθήνα 1972), 1-55. T. F. Mathews, «Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul», *DOP 27* (1973), 117-127. C. Mango, «A Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople», *DOP 27* (1973), 128-132. Ὁ ἴδιος, *Byzantinische Architektur*, ὁ.π. (ὑποσημ. 5),

Εἰκ. 8. Τουρκία, λίμνη Van, ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, *Agh'tamar* (915-921). Κάτοψη.

Εἰκ. 9. Τουρκία, νῆσος Χάλκη, ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Καμαριώτισσας (μέσα τοῦ 11ου αἰώνα). Κάτοψη.

231, εἰκ. 249, 250. Γκιολές, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 160-161. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 366-397, εἰκ. 390-392. Χ. Μπούρας, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μουγλίου στὴν Κωνσταντινούπολη», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ'* (2005), 35-50, 44-45 (δὲν δέχεται τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὰ πολυκόγχα μνημεῖα τοῦ Καυκάσου). Στὴν Ἀχρίδα ὁ τρίκογχος ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἔχει δύο μικρὲς κόγχες ἐκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης, βλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (μτφρ. Φ. Μαλλοῦχου-Τουφάνο), Ἀθήνα 1991, 457, εἰκ. 327Γ. H. L. Nickel, *Osteuropäische Baukunst des Mittelalters*, Κολωνία 1981, 11, εἰκ. 2. Ἀπὸ δύο μικρὲς κόγχες πλαισιώνονται οἱ μεγάλες στὸν τετράστυλο-τετράκογχο ναὸ τοῦ Ἁγίου Σατύρου στὸ Μιλάνο [Κάππας, *Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου*, II, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), ἀριθ. 155, 541-543]. Στὸν μικρὸ τετράκογχο ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λουκισίων δύο κογχάρια διαμορφώνονται μέσα σὲ κάθε κόγχη [Α. Κ. Ὁρλάνδος, «Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν Λουκισίων», *ABME Γ'* (1937), 166-171]. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 422, εἰκ. 463D, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ: «Each of the conches has a pair of small symmetrically disposed niches in its lateral walls. Thus, the interior is enlivened in a manner distantly reminiscent of Constantinopolitan architecture»].

Στὸν τετράκογχο ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Περιστερῶν ὑπάρχουν τρεῖς μικρὲς κόγχες σὲ κάθε μεγάλη [Α. Κ. Ὁρλάνδος, «Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην Μονῆς Περιστερῶν», *ABME Ζ'* (1951), 146-167, εἰκ. 3]. Γιὰ ἀρμενικὲς ἐπιδράσεις στὴν βυζαντινὴ ναοδομία κάνουν λόγο οἱ: Mango, «A Note on Panagia Kamariotissa», ὅ.π. (ὑπόσημ. 12), 128-132. Ὁ ἴδιος, «Les monuments de l'architecture du XIe siècle», ὅ.π. (ὑπόσημ. 11), 358-365. Mathews, «Observations on the Church of Panagia Kamariotissa», ὅ.π. (ὑπόσημ. 12), 126-127. Spieser, «L'art au XIe siècle», ὅ.π. (ὑπόσημ. 11), 681. Ousterhout, *Eastern Medieval Architecture*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 5), 366, 405-407, εἰκ. 15.12B, 21. Πρὸβλ. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponèse) et les autres édifices de même type*, Παρίσι 1951, 39. V. Korać – M. Šuput, *Byzanz. Architektur und Ornamentik*, Düsseldorf – Ζυρίχη 2000, 56. A. Ghazarian, «Caucasian Precedents of the Athos Type», *XXIe Congrès International des Études Byzantines (Paris 2001)*, *Communications Libres*, Παρίσι 2001, σ. 337. R. G. Ousterhout, «Originality in Byzantine Architecture: The Case of Nea Moni», *Journal of the Society of Architectural Historians* 51/1 (1992), 57-59. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 277. Cutler – Spieser, *Das mittelalterliche Byzanz*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 11), 215-220.

κόγχη του αρχικά τετράκογχου ναού της Παναγίας της Μουχλιώτισσας. Ο νέος αυτός πολύκογχος αρχιτεκτονικός τύπος των Αγίων Αποστόλων πιθανόν ήλθε στην Ελλάδα μέσω Κωνσταντινουπόλεως. Η άποψη αυτή έχει άμφισβητηθεί, χωρίς όμως πειστικά επιχειρήματα. Ο Χ. Μπούρας διατύπωσε την άποψη ότι ο τετράκογχος αρχιτεκτονικός τύπος ναού στην Ελλάδα είναι πιθανόν νεωτερισμός της έλλαδικής μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής¹³. Αυτό ασφαλώς ισχύει για τα άλλα τετράκογχα μνημεία χωρίς μικρές γωνιακές κόγχες μεταξύ των τεσσάρων μεγάλων κογχών. Του όκτακόγχου πυρήνα του ναού των Αγίων Αποστόλων, όμως, υπάρχουν αρχιτεκτονικά παράλληλα μόνον στα μνημεία του Κανκάσου και μάλιστα της Αρμενίας.

Οι σχέσεις μεταξύ Αρμενίας και Κωνσταντινουπόλεως ήταν πάντα ιδιαίτερα στενές, ιδίως κατά τον 10ο και 11ο αιώνα¹⁴. Κορυφαίο παράδειγμα, όσον αφορά την αρχιτεκτονική, είναι η ανάθεση, τὸ 989, από τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β΄ (976-1025) στὸν σημαντικότερο ἀρμένιο ἀρχιτέκτονα τῆς ἐποχῆς Trdat (940-1020;) τῆς ἀποκατάστασης τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ὁποῦοιού μαζί με τὸ τεταρτοσφαίριο καὶ τὸ μεγάλο δυτικὸ τόξο εἶχαν καταρρεύσει με τὸν μεγάλο σεισμὸ τοῦ 988. Ἡ ἐπιτυχὴς ἀποκατάσταση ὀλοκληρώθηκε τὸ 994¹⁵. Ὁ ιδιόρρυθμος ἀρχιτεκτονικὸς τύπος ναοῦ ποὺ ἐμφανίζεται στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους καὶ ἀποτελεῖ *unicum* στὴν βυζαντινὴ

έλλαδικὴ ναοδομία, ὅπου συνδυάζεται ἀρμονικὰ ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς με τετράκογχο, τὸ ὁποῖο με τὰ τέσσερα ἡμικυκλικὰ γωνιακὰ διαμερίσματα μετατρέπεται σὲ ὀκτάκογχο, εἶναι σαφῶς ἑλληνικὴ πρωτότυπη δημιουργία. Αὐτὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ, ὅμως, στοιχεῖα ἀπαντοῦν στὰ παραπάνω παλαιότερα μνημεία τοῦ Κανκάσου (ναοὶ Bagaran καὶ Aght'amar). Τὰ ἐν λόγω στοιχεῖα πιθανόν συνδυάστηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ ὅπου ἤλθαν στὴν Ἀθήνα καὶ προέκυψε αὐτὴ ἡ ἀπλούστερη ἰδιοφυῆς ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, προσαρμοσμένη στὴν οἰκοδομικὴ παράδοση τῆς περιοχῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοποιία καὶ τὴν ἐξωτερικὴ γενικὰ μορφή, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ αὐτὴν ποὺ ἐμφανίζεται λίγα χρόνια νωρίτερα στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὴν μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά¹⁶.

Ὁ ἐπιδέξιος ἀρχιτέκτονας τοῦ ἀθηναϊκοῦ μνημείου μᾶλλον ἔχει σχέση με τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι στὴν Βιθυνία ὑπάρχει μνημεῖο, τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰώνα, τοῦ ὁποῦοιού οἱ πλάγιες ἡμικυκλικὲς κόγχες ἐξέχουν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ τετρακόγχου, τετραστύλου, σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τρουλλαίου ναοῦ, ἐνῶ ἡ δυτικὴ ἐγγράφεται μέσα στὸν νάρθηκα, ὅπως καὶ στὸν ναὸ τῶν Αγίων Αποστόλων. Πρόκειται γιὰ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου στὴν λίμνη τῆς Ἀπολλωνίας (Apoloyont Gölü) (Εἰκ. 10)¹⁷. Ὁ ιδιότυπος γιὰ τὰ έλλαδικὰ δεδομένα ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ἀθηναϊκοῦ ναοῦ, ποὺ συνδυάζει σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο με ὀκτάκογχο, μᾶλλον εἰσάγεται ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς, στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἢ Βιθυνία, ὅπου ἀπαντᾷ καὶ ὁ συνδυασμὸς σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ με τετράκογχο.

Ἡ ἐμφάνιση κωνσταντινουπολιτικῶν καὶ μικρασιατικῶν στοιχείων στὴν έλλαδικὴ ναοδομία πρὲπει νὰ ἐνταχθεῖ στὴν μεγάλη ἐπίδραση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη

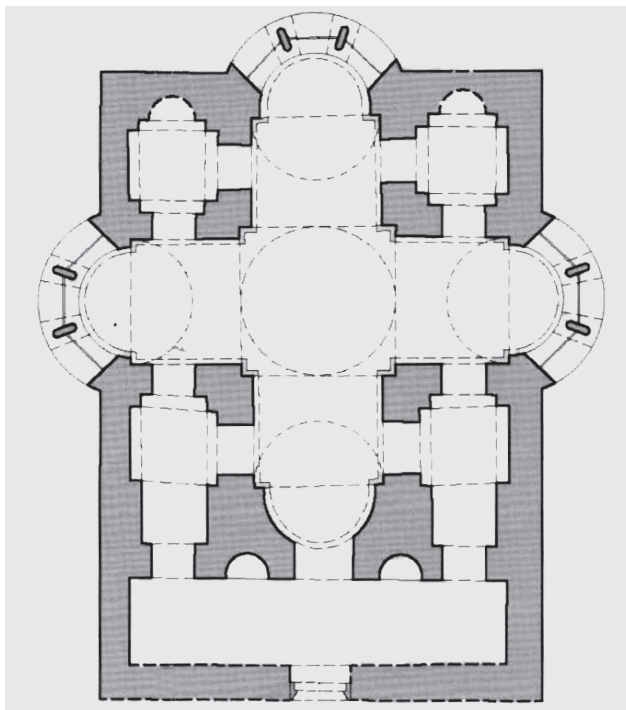
¹³ Ch. Bouras, «Originality in Byzantine Architecture», *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, TM 15 (2005), 99-108. Ὁ ἴδιος, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου», ὅ.π. (ὑπόσημ. 12), 44-45.

¹⁴ Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 2), 228. Ch. Maranci, «The Architect Trdat: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia», *Journal of the Society of Architectural Historians* 62/3 (2003), 302. Mango, *Byzantinische Architektur*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 5), 181. Πρὸβλ. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Λισσαβόνα 1963. H. C. Evans, «The Armenians», H. C. Evans – W. D. Wixon (ἐπιμ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Ὑόρκη 1997, 351-363. Cutler – Spieser, *Das mittelalterliche Byzanz*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 11), 215-216. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 277.

¹⁵ Maranci, «The Architect Trdat», ὅ.π. (ὑπόσημ. 14), 292-305. Ousterhout, *Eastern Medieval Architecture*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 5), 365-366, 385. C. Mango, «Byzantine Writers on the Fabric of Hagia Sophia», R. Mark – A. Çakmak (ἐπιμ.), *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, Cambridge 1992, 41-56.

¹⁶ Πρὸβλ. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 22.

¹⁷ Kappas – Mamaloukos, «The Church of St. Constantine on Lake Apollonia», ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 95-102. St. Mamaloukos, «Middle Byzantine Church Architecture in the Periphery of Constantinople», M. Κορρῆς – Στ. Μαμαλοῦκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Tufano (ἐπιμ.), *Ἦρως Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Ἀθήνα 2018, II, 99, εἰκ. 1. Βλ. καὶ τὴν παλαιότερη δημοσίευση, C. Mango, «The Monastery of St. Constantine on Lake Apolyont», *DOP* 33 (1979), 329-333. Kl. Belke, *Bithynien und Hellespont (TIB 13)*, Βιέννη 2020, 686-687.

Εἰκ. 10. Τουρκία, Βιθυνία, λίμνη τῆς Ἀπολλωνίας, καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου (9ος-10ος αἰώνας). Κάτοψη.

καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία τῆς γύρω στὸ 1000 ἐποχῆς. Τοῦτο μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὶς θριαμβευτικὲς νίκες τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 10ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰώνα, ποὺ ἀποκατέστησαν τὴν βυζαντινὴ κυριαρχία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ ἀνέλαβαν τὴν προσπάθεια ἀναδιοργάνωσης τῆς περιοχῆς. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ σημαντικὸ ρόλο διαδραμάτισαν οἱ ἱεραπόστολοι ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία, ποὺ κλήθηκαν νὰ ἔλθουν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη, προκειμένον νὰ ἐνισχύσουν τὴν χριστιανικὴ πίστη καὶ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν ἐκεῖ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία¹⁸. Μεταξὺ τῶν μοναχῶν αὐτῶν ξεχωρίζουν ὁ ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε καὶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, οἱ ὁποῖοι διακρίθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ μνημεῖα καὶ τὰ

κείμενα τῶν *Βίων* τους¹⁹. Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖται καὶ μὲ κοσμικοὺς ἀξιωματούχους, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά²⁰. Ἡ Ἀθήνα καὶ γενικότερα ἡ κεντρικὴ Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γνωρίζει τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τῆς Βασιλεύουσας.

¹⁹ Ν. Γκιολές, «Μικρασιατικὲς καὶ κωνσταντινουπολίτικες ἐπιδράσεις στὴν ναοδομία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴ καὶ παλαιολόγεια ἐποχὴ», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* (ὑπὸ ἐκδοσῆ). Καὶ ὁ μικρασιάτης ἅγιος Εὐθύμιος ὁ Νέος [L. Petit, «Vie et office de saint Euthyme le Jeune», *ROC* 8 (1903), 168-205. D. Papachryssanthou, «La Vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle», *REB* 32 (1974), 225-245. A. Alexakis (ἐπιμ.), A.-M. Talbot (μτφρ.), «Life of Euthymios the Younger», R. P. H. Greenfield – A.-M. Talbot, (ἐπιμ.), *Holy Men of Mount Athos*, Cambridge, Mass. 2016, 84-97] ἀνασκέυασε, τὸ 870-871, τὸ τετράκογχο καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου στὴν Περιστέρα, κοντὰ στὴν Θεσσαλονίκη, ποὺ παρουσιάζει πολλὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα [X. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Α. Κούντουρας, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴν Περιστέρα. Παλαιοχριστιανικὸ κτίσμα μετασκευασμένο τὸν 9ο αἰώνα», *Κληρονομία* 13 (1981), 487-508. Ν. Μουτσόπουλος, *Περιστέρα, Θεσσαλονίκη* 1986. Çurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 339-340, εἰκ. 371]. Ὁ C. Mango [*Byzantinische Architektur*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 5), 208-215, εἰκ. 228-229] διαβλέπει ἀρμενικὴ ἐπίδραση. Ἡ διάταξη τῶν τρούλλων εἶναι αὐτὴ τῶν ναῶν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Ἐφέσου (στὸ ἴδιο, εἰκ. 168) καὶ τοῦ Ala Kilise στὸ Belisirma, στὴν κοιλάδα τοῦ Περιστρέματος τῆς Καππαδοκίας, 10ος-11ος αἰώνας [V. Kalas, «Middle Byzantine Art and Architecture in Cappadocia. The Ala Kilise in Belisirma in the Peristrema Valley», D. Alchermes – H. C. Evans – Th. K. Thomas (ἐκδ.), *ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΕΟΡΤΙΚΑ. Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, Mainz am Rhein 2009, 188, εἰκ. 1]. Τοῦτο προοδίδει τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ μνημείου μὲ τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἔχει στενὲς σχέσεις μὲ αὐτὴν [Ch. Μανροπούλου-Τσιούμη, «The Painting of the Ninth Century in the Saint Andrew “Peristera”», *Zograf* 26 (1997), 16].

²⁰ Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθήνα 1980, 121. R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, N. J. 1999, 26-27. Γκιολές, *Βυζαντινὴ ναοδομία*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 132-135. P. L. Vocotopoulos, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period», *Akten des XVI. Internationaler Byzantinistenkongress [JÖB 31/2 (1981)]*, 567. A. Schmick, «Hosios Lukas. Eine kaiserliche Stiftung», Εὐ. Χρυσὸς (ἐπιμ.), *Ἡ αὐτοκρατορία σὲ κρίση; Τὸ Βυζάντιο τὸν 11ο αἰώνα (1025-1081)* (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνὴ Σύμπόσια 11), Ἀθήνα 2003, 349-380. Çurčić, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 297-300, 383-387 εἰκ. 313-316, 413-419. X. Μπούρας, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθήνα 2015, 8, 95.

¹⁸ Δ. Ἀ. Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (321-1071)*, Ἀθήνα 1962, 30 κ.έ. R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 1995, 23, 28-30, 77-78. A. Olson, *Environment and Society in Byzantium, 656-1150*, Ἑλβετία 2020, 150-151. X. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 67, 85.

Άποκορύφωμα αὐτοῦ εἶναι ἡ προσκνηματικὴ ἐπίσκεψη, τὸ 1019, τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β΄ (976-1025) στὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα (τὸν Παρθενώνα), μετὰ τὴν συντριβὴ τῶν Βουλγάρων στὴν μάχη τοῦ Κλειδιοῦ τὸ 1014²¹. Τὴν περίοδο αὐτὴ, γύρω στὸ 1000, παρατηρεῖται ἰδιαίτερα μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀθήνα μὲ μνημεῖα ποὺ παρουσιάζουν κωνσταντινουπολίτικα στοιχεῖα, ὅπως τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Πετράκη, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ἡ Σώτειρα Λυκοδήμου καὶ ἡ Καπνικαρέα²². Ἡ οἰκοδομικὴ αὐτὴ

ἀναγεννησιακὴ δραστηριότητα στὴν Ἀττικὴ καὶ γενικότερα στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα σχετίζεται ἅμεσα μὲ τὴν κατατρόπωση τῶν Ἀράβων καὶ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης, τὸ 961, ἀπὸ τὸν μελλοντικὸ αὐτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκᾶ ποὺ ἀποκατέστησε τὴν βυζαντινὴ κυριαρχία στὸ Αἰγαῖο καὶ συνέβαλε στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη τῆς περιοχῆς²³.

²¹ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β΄2, 867-1081, Ἀθήνα 1989, 172-173. Φ. Γρηγορόβιος – Σπ. Λάμπρος, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας*, 3, Ἀθήνα 1904-1906, 228-234. Frantz, *Holy Apostles*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 26. Μ. Καζανάκη-Λάππα, «Μεσαιωνικὴ Ἀθήνα», Ἀ. Λαΐου (γεν. ἐποπτ.), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ον αἰῶνα*, Β΄, Ἀθήνα 2010, 390. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 120, 262. Ἰ. Σαββῆ, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 376, 386. Ν. Γκιόλες, «The Church of Kapnikarea in Athens: Remarks on Its History, Typology and Form», *Zograf* 31 (2006-2007), 23. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, ὅ.π. (ὑποσημ. 18), 85.

²² Α. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1),

22-23, 26. Ἰ. Σαββῆ, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 375-376, 337-338. Mamaloukos, «Middle Byzantine Church Architecture in the Periphery of Constantinople», ὅ.π. (ὑποσημ. 17), 103.

²³ Mango, *Byzantinische Architektur*, ὅ.π. (ὑποσημ. 5), σ. 215. Σ. Σαββῆ, *Architecture in the Balkans*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 376.

Προέλευση εἰκόνων

Εἰκ. 1: Φωτογραφία Νίκου Γκιολέ. Εἰκ. 2: Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), εἰκ. 72. Εἰκ. 3: Donabédian, «L'âge d'or de l'architecture arménienne», ὅ.π. (ὑποσημ. 3), εἰκ. 16. Εἰκ. 4, 5, 8, 9: Mango, *Byzantinische Architektur*, ὅ.π. (ὑποσημ. 5), εἰκ. 196, 200, 250, 253. Εἰκ. 6: Mepisaschwili – Zinzadze, *Die Kunst des alten Georgien*, ὅ.π. (ὑποσημ. 9), εἰκ. 83. Εἰκ. 7: Stierlin, *Byzantinischer Orient*, ὅ.π. (ὑποσημ. 10), εἰκ. 155. Εἰκ. 10: Kappas – Mamaloukos, «The Church of St. Constantine on Lake Apollonia», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), εἰκ. 11a.

Nikolaos Gkiolos

THE CHURCH OF THE HOLY APOSTLES IN THE ANCIENT AGORA OF ATHENS AND ITS MODELS

The church of the Holy Apostles in the Ancient Agora of Athens (ca. 1000) is the work of an unknown architect who combined the elements of the centralized plan, a tetraconch with smaller corner niches between the projecting larger ones and a four-column cross-in-square core to create a unique building, an impressive quatrefoil structure (Figs 1, 2). The earliest application of experimentation with four niches projecting from the cross arms in cross-in-square type churches can be traced to the ecclesiastical architecture of Armenia (Bagaran, 624-631) (Fig. 3). Examples of small niches in the corner bays of a tetraconch, so that the interior forms a kind of cross-octagon central bay surmounted by a large dome, appear also in Armenia and Georgia [Avan, 590 (Fig. 4), Saint Hripsime (Etchmiadzin), 616/17, 628 (Fig. 5),

Džvari, 586, 604/7 (Fig. 6), Aght'mar, 915-921 (Figs 7, 8)]. Armenian architectural elements, such as the octaconch central bay and the cross-in-square with four projecting niches may well have reached Constantinople and its immediate environs (Panagia Kamariotissa on Chalke (Fig. 9), Saint Constantine church on lake Apollonia (Bithynia) (Fig. 10). In the church on Chalke we also find the small niches in the corner bays of the tetraconch (Armenian influence). The Athenian church can be attributed to Constantinopolitan influence. It may have been related to the interest Constantinople showed at the time in the town of Athens.

Professor Emeritus, National and Kapodistrian University of Athens, ngioulos@arch.uoa.gr